

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ОПОЗИЦІЇ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ

У статті досліджується проблема формування політичної культури опозиції. У переважній більшості країн опозиційна діяльність окремими законами не регулюється, біля того термін «опозиція» не є характерним для зарубіжного законодавства. У більшості країн Заходу права та обов'язки опозиції не зафіксовані у вигляді цілісного законодавства, через що виникають проблеми у становленні демократичної системи.

Ключові слова: політична культура, політична опозиція, типи політичних культур, політична орієнтація, політична свідомість, політичні погляди, політичні суб'єкти.

Мета: полягає у дослідженні формуванні політичної культури опозиції в умовах становлення демократичної системи на прикладі дослідження європейських вчених.

Науковці одностайні в тому, що високий рівень політичної культури є однією із головних умов становлення демократичної політичної системи. На думку української дослідниці М. І. Пірен, політична культура є однією з базових якісних ознак політичного суб'єкта (група, клас, особистість, суспільство). Це пов'язане з основною ознакою політичної культури, а саме — способом політичної діяльності і поведінки. Далі М. І. Пірен дає таке визначення політичної культури: «Політична культура — це система історично складених установок, переконань, уявлень, моделей поведінки, що проявляються в безпосередній діяльності суб'єктів політичного процесу» [5, с. 128–129]. Тобто головна увага має зосереджуватися на особливостях поведінки та способах політичної діяльності опозиційних суб'єктів з врахуванням того, в яких умовах, тобто в якій політичній системі вони функціонують.

Російський дослідник Г. А. Гаврилов досліджує відносини влади та опозиції в контексті політичної системи. На основі двох критеріїв: гомогенність та багатополарність політичної системи виділяє шість типів політичних систем, яким відповідають шість моделей політичної опозиції. Перший фактор відображає наявність цілісної культури для переважної більшості суспільства, в той час як другий характеризує

кількість суб'єктів системи, що претендують на владу. Таким чином, критерій гомогенності відображає потенційні можливості виникнення опозиції та ступінь суперечності інтересів між суб'єктами політичного процесу, а критерій багатополарності — кількість суб'єктів політичного процесу, що впливають на обрані ними стратегії боротьби за домінуючий владний ресурс.

Результатом перетину виділених базових характеристик є виділення шести типів політичних систем: гомогенні системи з одним, двома і декількома домінуючими політичними акторами, а також поляризовані системи з тією ж кількістю політичних акторів. В процесі дослідження було виділено ряд типових моделей опозиції, що формуються в рамках відповідних типів політичних систем: політична опозиція в гомогенних біполярних системах; в багатоскладних біполярних системах; в багатоскладних багатополарних системах; в гомогенних багатополарних системах [3, с. 8].

Взявши за основу класифікацію Г. Гаврилова, українська дослідниця Т. Ткаченко доповнила її ще двома критеріями: консенсус як здатність політичних суб'єктів досягати єдності у поглядах і діях щодо ключових аспектів соціального порядку та політична багатоманітність як наявність певної сукупності політичних суб'єктів, що претендують на владу. Таким чином, вона виділила такі моделі політичної опозиції:

– модель політичної опозиції в консенсусних біполярних системах (Великобританія, США), що характеризується: абсолютною перевагою системної опозиції, що обумовлено наявністю консенсусу відносно основних принципів державного устрою; опозиція формується на однопартійній основі; у зв'язку з тим, що виконавчу владу в цих системах формують переможці виборів, то основні методи опозиційної боротьби перебувають в електоральній сфері;

– модель політичної опозиції в конфліктогенних біполярних системах характеризується: наявністю в суспільстві двох потужних сегментів, передбачає формування опозиції за сегментарним принципом, що не передбачає врахування інтересів малих груп; постійне прагнення однієї із сил до одноособового завоювання влади є чинником формування несистемної опозиції, чия діяльність здатна призвести до розколу системи. Прикладами такої моделі політичної опозиції є Туреччина, Єгипет, Пакистан, Йорданія, деякі азіатські країни;

– модель політичної опозиції в консенсусних багатополарних системах характеризується: опозиція має переважно системний характер; при цьому наявність несистемної опозиції не виключається,

проте вона представлена у вигляді політичних маргіналів; сегментарний принцип формування опозиції значно знижує перспективи опозиційних сил отримати владу електоральними засобами; опозиція може формуватись на коаліційній основі; опозиція має консенсусний характер, що пояснюється прагненням всіх потужних сегментів суспільства до збереження стабільності системи. До цієї моделі політичної опозиції належить переважна частина континентально-європейських країн. Найбільш розвинена консенсусна система врядування за умов політичної багатополарності в Австрії, Бельгії, Нідерландах, Швейцарії;

– модель політичної опозиції в конфліктогенних багатополарних системах характеризується: формуванням опозиції за принципом клієнтелізму, що є результатом елітизованого політичного процесу; протиставлення гравців є досить жорстким, що істотно звужує поле пошуку консенсусу; наслідком наявності великої кількості політичних сил, жодна з яких не здатна отримати владу самостійно, є формування нестабільних правлячих коаліцій; мінімальне врахування думки опозиції з боку коаліції знижує цінність парламентського представництва, внаслідок чого опозиційні сили максимально направляють свої зусилля на отримання влади; притаманна практика блокування роботи парламенту, а відповідно й дій виконавчої влади, що призводить до імобілізації всієї системи. Така модель політичної опозиції притаманна, наприклад, Грузії, Україні;

– модель політичної опозиції в однополарних системах характеризується: концентрацією влади в руках одного суб'єкта (глави держави, партії чи державного інституту); опозиція може мати системний характер, що проявляється у внутрішньопартійній міжелітній боротьбі, та несистемний характер, що передбачає потенційну можливість виникнення насильницької зміни режиму. До цієї моделі політичної опозиції можна віднести – Індію, Японію, ряд країн Латинської Америки, Росію, Білорусь, Туркменістан, Узбекистан, Таджикистан, Казахстан [3, с. 83].

На основі вищезазначеного, можна сказати, що політична культура опозиції є своєрідною для кожного типу політичної системи, який в свою чергу формувався в специфічних історичних, культурних, географічних, соціально-економічних умовах. Так, наприклад, для Великобританії та США характерним є існування автономних політичних партій, засобів масової інформації, що в свою чергу доповнюється нефрагментарною та розвиненою політичною культурою. Тобто для цих країн визнання більшістю меншості як природного компонента політичної системи є традиційним, що

виключає недемократичні способи взаємодії, а також їм властива практика компромісного вирішення проблем. Навпаки, в багатополярних консенсусних суспільствах (Швейцарія, Франція, Бельгія та ін.), яким властива гетерогенна політична культура, політична боротьба розгортається між декількома політичними силами, які перш за все націлені на досягнення консенсусу для забезпечення стабільності політичної системи, що в результаті не заважає формувати політичну опозицію з різних політичних сил.

В постсоціалістичних країнах та країнах Латинської Америки відсутня традиція та практика вирішення суспільно-політичних проблем шляхом компромісу, їм невластиві консенсусна політика та розуміння політичної опозиції як необхідного елементу демократичної політичної системи. Тому в цих країнах політична опозиція сприймається як загроза, та й сама опозиція часто є фасадною та несистемною. Навіть якщо існують зародки опозиційних сил, то зрозуміло, що вони не мають можливості висловлювати свою думку, тим більше критикувати владу. В такому разі вони вдаються до підпільної діяльності, яка часто набуває радикальних, насильницьких форм, що в свою чергу супроводжується репресіями з боку влади. Так, наприклад, Ральф Ваксмут, керівник Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні, зазначає: «Опозиція не є інструментом політичної боротьби, а парламентська демократія передбачає розумну взаємодію політичних сил. Опозиція повинна концентруватися на критиці недоліків та негараздів, що в силу своєї природи не потребує законодавчої регламентації» [9, с. 8].

Важливим є також дослідження Р. Даля, який в ході наукового пошуку намагався виділити ідеальні типи політичних систем. Одним з критеріїв, які він вважав основоположним для виділення типів, була саме опозиція. Особлива увага зосереджується на її включеності в політичний процес. Таким чином, він виділив чотири типи політичних систем на основі двох критеріїв. Першим є рівень лібералізації політичної системи. Він визначається ступенем публічної змагальності (public contestation), яка включає ступінь допустимості опозиції, чесність політичної конкуренції, відкритість політичних інститутів, а також гарантії, що дозволяють членам політичної системи претендувати на управління суспільством. Другим критерієм є рівень політичної участі, так званої включеності (inclusiveness). Вона визначається пропорцією населення, що має право брати участь у системі публічного суперництва за владу. Інакше кажучи, перший критерій пояснює, які можливості для участі і політичної діяльності

опозиції існують, а другий — в якій спосіб ці можливості можуть практично реалізовуватися [4, с. 9–13].

Відповідно до запропонованих критеріїв Р. Даль виокремлює чотири типи політичних систем:

- закритою гегемонією, автор називає систему, в якій немає опозиції і політичної конкуренції або вони близькі до нуля, а ступінь залучення громадян до політичного процесу — вкрай низький і не забезпечений жодними інституціональними можливостями. Режим забороняє будь-яку опозицію і робить усе можливе для її повного знищення.

- включаючи гегемонія позначає системи з низьким рівнем конкуренції і великою політичною участю населення;

- конкурентну олігархію утворюють системи з більшим ступенем опозиційності та конкуренції у поєднанні з малою пропорцією участі населення в політичному процесі. Їхньою характерною рисою є те, що інститути політичної участі використовуються, як правило, лише вузькоелітарними угрупованнями;

- поліархія — політична система, яка характеризується значним ступенем політичної конкуренції й опозиційності, а також великою часткою населення, забезпеченого всією повнотою можливостей участі в політичній діяльності. Фактично поняттю поліархії відповідає те, що звичайно визначається як демократична політична система [10, с. 39-50].

В результаті ця класифікація розкриває місце та роль опозиції в політичній системі, а також робиться вказівка саме на реальні можливості, якими володіє опозиція. Зважаючи на вищевказані типи політичної системи, зрозуміло, що найбільші можливості для політичної діяльності опозиція має в конкурентній олігархії та поліархії тому, що визнається право на іншу думку, опір, конкуренцію. Два інші типи не забезпечують повноцінних умов для існування політичної опозиції.

Вестмінстерська модель парламентської опозиції притаманна передусім Великій Британії та країнам, які успадкували її політичну систему. Модель функціонує в парламентській республіці за двопартійної політичної системи, що дозволяє легко ідентифікувати владу та опозицію. Контроль над парламентською більшістю здійснює уряд. У Вестмінстерській моделі опозиція має офіційний статус, але не може брати участі в процесі ухвалення державних рішень. За таких обставин опозиція має: офіційний статус; право на додаткове державне фінансування; право на визначену в законі форму діяльності (тіньовий уряд); гарантії публічних висловлювань та вплив на формування

порядку денного засідань парламенту; право отримувати інформацію від уряду; тільки символічні можливості впливати на ухвалення урядових рішень [6, с. 117–119].

У Великобританії вперше було запроваджено інститут лідера опозиції як посадової особи. Лідером опозиції законодавчо визначений провідник групи членів нижньої палати, яка фактично репрезентує політичну партію, що є другою за кількістю місць у палаті. З 1937 р. лідер опозиції отримує платню з державного бюджету [8].

У кожній сесії має бути виділено двадцять днів на розгляд справ опозиції, сімнадцять з них мають бути надані лідеру опозиції, а три — лідеру другої за величиною опозиційної партії; питання, обрані на ці дні, мають отримати пріоритет над урядовими питаннями. Загальна кількість днів у сесії становить близько 160, опозиційним днем стає приблизно кожний восьмий.

Право опозиції ставити запитання до всіх членів уряду, у тому числі до прем'єр-міністра, на регулярних засадах відіграє ключову роль у забезпеченні підзвітності уряду. Особливо важливо зазначити, що опозиційні й урядові депутати мають однакові можливості щодо кількості запитань незалежно від того, скільки місць має кожна з партій. Це важливо, адже запобігає нейтралізації парламенту урядом навіть у разі існування великої проурядової більшості [11].

Аби опозиція була результативною, уряд і суспільство мають ухвалити фундаментальні принципи парламентської демократії. Має існувати згода щодо правил гри та повне прийняття того, що опозиція має відігравати важливу роль. Механізми забезпечення підзвітності та контролю будуть результативними тільки тоді, коли існує загальна культура підзвітності та відданості і уряду, і опозиції загальній результативності парламентської системи [13].

Наступною моделлю є континентальна (німецька та скандинавська), яка функціонує в парламентській республіці. Уряд формується внаслідок створення коаліції більшості в парламенті. Представництво у парламенті мають більше ніж дві політичні партії. Уряд контролює парламентську більшість, але для ухвалення багатьох важливих рішень потребує згоди опозиції [6, с. 120].

Як зазначає Н. Ю. Вінничук, найбільш важлива зброя в руках опозиційних партій на рівні другої палати парламенту — Бундесрату. Його члени не призначаються, а делегуються з регіонів, кожна земля здатна використати свій голос для блокування рішення. Група з 1/3 членів Бундестагу може також змінити будь-які закони, які, на їхню думку, суперечать конституції. Ця процедура називається «контроль абстрактної норми» (abstract norm control). На практиці більшість

подібних випадків ініціюють опозиційні партії [2, с. 83–92]. Такий порядок речей, коли забезпечується справжнє регіональне представництво інтересів, сприяє активній артикуляції та агрегації інтересів населення, а також забезпечує справжній контроль за урядовою та парламентською діяльністю для опозиційних партій.

Незважаючи на відсутність спеціального закону про опозицію, повноваження німецької опозиції є набагато ширшими, порівняно із Великобританією [6, с. 122]. Приклад Німеччини показує, що в умовах чіткої інституційної неоформленості та поляризованості суспільства політична опозиція є лояльною та не постає у вигляді дестабілізатора політичної системи, адже існує цілий процес узгодження інтересів перед тим, як політичне рішення буде прийнято. Це дозволяє врахувати точки зору всіх політичних суб'єктів. Також варто зазначити, що наявність таких механізмів впливу в арсеналі опозиції говорить про те, що сама влада зацікавлена в їхньому наданні, певно для того, щоб забезпечити умови для повноцінної діяльності опозиції, що в свою чергу виключить бажання до деструктивних методів діяльності. Доказом цього є те, що традиційно посади: заступника Федерального канцлера, Міністра закордонних справ та Міністра економіки належать опозиції. Все це поєднується з традиційними компромісними вирішеннями проблем та вмінням почути, сприйняти та врахувати думку свого опонента. Влучно висловився з цього приводу Г. Лембрух: «Демократія згоди є стратегією врегулювання конфліктів скоріше шляхом співпраці і домовленостей між різними елітами, ніж шляхом конкурентної змагальності й ухвалення рішень за принципом більшості» [12, с. 1–2].

Остання модель політичної опозиції, згідно з класифікацією М. І. Пірен, — це опозиція в парламентсько-президентській республіці. Прикладом моделі є Франція, де існує змішана політична система, тобто парламент формує уряд, а президент, якого обирають на прямих виборах, має великий обсяг повноважень. Функції опозиції виконує або парламентська меншість (якщо президент і більшість належать до однієї політичної сили), або парламентська меншість та президент (якщо президент і більшість належать до різних політичних сил) [6, с. 123].

У французькій напівпрезидентській моделі роль парламентської опозиції ефективно виконує президент, який наділений такими правами: право розпуску Національних Зборів за політичними мотивами (раз на рік); право подання до Конституційної ради запиту щодо відповідності будь-якого законопроекту Конституції; право вето на будь-яке рішення парламенту та повернення цього рішення на

додатковий розгляд; право відмови підписувати постанови уряду, яка означає, що їх потрібно прийняти у вигляді законів [7, с. 44–45].

Отже, за парламентсько-президентської форми правління опозиція не має можливості для повноцінної діяльності. З огляду на це очевидним є той факт, що це призводить до непарламентських форм протесту та опозиційної діяльності. Перевагою цієї моделі є те, що можна прослідкувати, хто є відповідальним за ті чи інші рішення, але знову ж таки ця можливість варіюється в залежності від співвідношення політичних сил в Національних Зборах.

Отже, наведені вище думки відомих дослідників, доводять той факт, що політична культура має не абиякий вплив на характер та функціонування як всієї політичної системи загалом, так і окремих політичних інститутів, а також накладає відбиток на характер і стиль політичної діяльності. Наведені приклади країн з притаманними їм особливостями політичної культури підтверджують тезу про те, що політична культура — це продукт історичної практики конкретної країни і є залежними від безлічі факторів.

Зрозумілим є те, що всі моделі без виключення мають як ряд переваг, так і ряд недоліків — не існує ідеальної моделі. Тому головним завданням для науковців та влади є аналіз та модифікація зарубіжного досвіду моделей співіснування влади та опозиції з врахування українських реалій.

Література

1. Бірс Д. Права та обов'язки опозиційних партій в демократичних країнах [Електронний ресурс] / Д. Бірс. — Режим доступу : <http://www.pdp.org.ua/index.php?id=-txI&a=1429>
2. Вінничук Н. Ю. Інституціоналізація політичної опозиції: світовий досвід та Україна / Н. Ю. Вінничук // Нова парадигма. Збірник наук. праць. — 2007. — Вип. 63. — С. 83—92.
3. Гаврилов Г. А. Модели политической оппозиции: теоретико-методологический анализ : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.01 «Теория политики, история и методология политической науки» / Г. А. Гаврилов. — Екатеринбург, 2003. — 24 с.
4. Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція ; [пер. з англ. О. Д. Білогорського] / Р. Даль. — Х. : Каравела, 2002. — 216 с.
5. Пірен М. І. Основи політичної психології: Навчальний посібник / М. І. Пірен. — К. : Мілленіум, 2003. — 418 с.
6. Пірен М. І. Публічна політична діяльність : Навч. посіб. / М. І. Пірен. — К. : НАДУ, 2009. — 288 с.

7. Проблеми подальшої інституціоналізації коаліції та опозиції у Верховній Раді України 12 червня 2008 року // Матеріали круглого столу. — К. : «К.І.С.», 2009. — 72 с.
8. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір / А. Романюк. — Львів : Тріада плюс, 2004. — 392 с.
9. Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації // Інформаційно-аналітичне дослідження. — К. : Лабораторія законодавчих ініціатив. — 2006. — С. 15—19.
10. Фісун О. Типології політичних систем: основні підходи / О. Фісун // Політичний менеджмент. — 2005. — № 5 (14). — С. 39—50.
11. Хіскок Д. Британський досвід діяльності парламентської опозиції: уроки для України [Електронний ресурс] / Д. Хіскок. — Режим доступу : <http://www.icps.com.ua/files/articles/43/57/Opposition%20in%20the%20UK%20U.pdf>
12. Lehbruch G. Segmented Pluralism and Political Strategies in Continental Europe: Internal and External Conditions of 'Concordant Democracy' / G. Lehbruch // Paper presented at the Round Table of the International Political Science Association, Turin, September 1969. — Turin, 1969. — P. 1—2.
13. The Role of the Opposition. Report of a workshop on the rights and responsibilities of the opposition organised by the Commonwealth Secretariat and the Commonwealth Parliamentary Association, London 8-10 June 1998. — 17 p.

В статье исследуется проблема формирования политической культуры оппозиции. В подавляющем большинстве стран оппозиционная деятельность отдельными законами не регулируется, более того термин «оппозиция» не является характерным для зарубежного законодательства. Д. Дж. Бирс в своей статье «Права и обязанности оппозиционных партий в демократических обществах» отмечает: «В большей части западных стран права и обязанности оппозиции не зафиксированы в виде целостного законодательства. Это предопределено традиционным признанием большинством прав меньшинства и восприятием последней как природного явления, которое способствовало эволюции и мирному становлению оппозиции. Как результат существует несколько моделей роли оппозиции, которые со временем утвердились в парламентских демократических странах» [1, с. 42-47].

Ключевые слова: *политическая культура, политическая оппозиция, типы политических культур, политическая ориентация, политическое сознание, политические взгляды, политические субъекты.*

The problem of forming of political culture of opposition is investigated in the article. In swingeing majority of countries opposition activity is not regulated separate laws, moreover a term «opposition» is not characteristic for a foreign

legislation. Д. Дж. Бірч in the article of «Right and duties of opposition parties in democratic societies» marks: «In greater part of occident of right and the duties of opposition are not fixed as an integral legislation. It is predefined by traditional confession most and perception of the last rights for a minority as the natural phenomenon that assisted an evolution and peaceful becoming of opposition. As a result, there are a few models roles of opposition, that in course of time became firmly established in parliamentary democratic countries» [1, с. 42-47].

Key words: political culture, political opposition, types of political cultures, political orientation, political consciousness, political looks, political subjects.

Масловська Олена Миколаївна — доцент кафедри міжнародних відносин та міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин та лінгвістики ім. Аверроеса МАУП, аспірант кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Рецензент: проф. Бабкіна О. В.